

O‘ZBEK ADABIYOTINING XORIJIY TADQIQOTCHISI – SHAWN LYON

Madaliyeva Zuhraxon Odiljon qizi,

University of Business and Science,

Til va adabiyot ta’limi

kafedrası v.b.dotsenti, PhD.

ANNOTATSIYA

O‘zbek adabiyoti o‘z taraqqiyoti davomida ko‘plab xorij olimlari, kitobxonlarini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Ayniqsa, istiqloldan keyingi yillarda o‘zbek adabiyotining xorijiy tadqiqotchilari soni ortib bordi, ularning izlanishlaridagi qarashlar o‘zining yangi davr adabiy nazariy tushunchalariga hamohang ekanligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Maqolada o‘zbek adabiyotining xorijlik tadqiqotchilaridan biri bo‘lgan Shawn Thomas Lyonning o‘zbek adabiyotiga doir tadqiqotlari xususida so‘z yuritilib, tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Shawn Lyon, Jamila, “O‘tkan kunlar”, “Kecha va kunduz”, Fitrat, “Munozara”, “Hind ixtilolchilari”.

АННОТАЦИЯ

Узбекская литература привлекала многих зарубежных ученых и читателей на протяжении всего своего развития. Особенно в годы после обретения независимости число зарубежных исследователей узбекской литературы возросло, и взгляды в их исследованиях имеют особое значение, поскольку они соответствуют литературным теоретическим концепциям новой эпохи. В статье обсуждаются и анализируются исследования узбекской литературы Шона Томаса Лайона, одного из зарубежных исследователей узбекской литературы.

Ключевые слова: Шон Лайон, Джамия, «Минувшие дни», «Ночь и день», Фитрат, «Дебаты», «Индийские диссентеры».

ABSTRACT

Uzbek literature has been attracting many foreign scholars and readers throughout its development. Especially in the years after independence, the number of foreign researchers of Uzbek literature has increased, and the views in their research are of particular importance because they are consistent with the literary theoretical concepts of the new era. The article discusses and analyzes the research on Uzbek literature by Shawn Thomas Lyon, one of the foreign researchers of Uzbek literature.

Keywords: *Shawn Lyon, Jamila, “Bygone Days”, “Night and Day”, Fitrat, “Debate”, “Indian Dissenters”.*

KIRISH

Istiqlolning dastlabki yillaridanoq adabiy jarayon, undagi sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlar xorijiy tadqiqotchilarni qiziqtirib qo‘ydi. 1993-yil sentabrida yurtimizga o‘zbek adabiy jamoatchiligi va mustaqil davlat qurilishi jarayoni o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish uchun tashrif buyurgan Roberta Micallef shunday tadqiqotchilardan bo‘lib, u o‘zbek adabiyoti mustaqillikning ilk davrlarida qanday faoliyat olib borayotgani, jarayonga yozuvchi va shoirlarning munosabati, ishtiroki haqida izlanishlar olib bordi.

1999-yilda AQShning Wisconsin-Madison universitetida Shawn Thomas Lyon “Uzbek historical fiction and Russian colonialism, 1918-1936” (“O‘zbek tarixiy fantastikasi va rus mustamlakachiligi, 1918-1936”) mavzusidagi falsafa fanlari doktorligi uchun tayyorlagan dissertatsiyasida Hamza (“Boy ila xizmatchi”), Fitrat (“Abulfayzxon”), Qodiriy (“O‘tkan kunlar”), Cho‘lpon (“Kecha va kunduz”) asarlarini ham tahlil qiliadi. Tadqiqotchi yuqoridagi asarlarni rus mustamlakachiligi kontekstida o‘rganganini aytar ekan, asosiy maqsadi mustamlakachilik siyosatiga mahalliy vakillik tizimi munosabati qanday (shiriklik yoki qarshilik) bo‘lganligini aniqlash ekanini ta’kidlaydi. Xususan, “Boy ila xizmatchi” asari haqida, o‘zining shunday mazmundagi xulosasini keltiradi: dramada Jamila kurashchi sifatida tasvirlansa-da, muallif ko‘pxotinlikni, ayollarga nisbatan noo‘rin munosabatlarni qoralasa-da, baribir erkaklar rolini yuqorida ko‘rsatishda davom etadi. Bizningcha, muallifning bunday xulosa keltirishiga bir necha omillar mavjud: birinchidan, muallifning dunyoqarashi gender masalasi katta ahamiyat kasb etadigan G‘arb madaniyati ostida shakllangan, Sharq xalqlarida ham bu masala ahamiyatli, albatta (Sharqda asrlar osha yashab kelayotgan ma’naviy qadriyatlar ham bor ekanligini yodda tutish kerak). Asarda erkaklarning roli oshirib ko‘rsatilayotgani bilan, undagi G‘ofur va boy obrazlarini tenglashtirib bo‘lmaydi.

Yuqorida aytilganidek, Sh.Lyon Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asarini ham tahlil qiladi. Muallifning o‘zi bu haqida asarni bir vaqtning o‘zida sobiq hukmron madaniyatni tasdiqlovchi va rad etuvchi, shu bilan birga, qarama-qarshi adabiyotni tanqid qiluvchi tadqiqot sifatida tahlil qilishga harakat qilganini aytib o‘tar ekan, Cho‘lponning Rus va G‘arbiy Yevropa adabiyotining yirik asarlarini o‘zbek tiliga mohirlik bilan tarjima qilganini, bu uning ajoyib bilimdonligi, ma’rifatlilikidan ekanligini ta’kidlaydi¹. Dissertatsiyaning “Imperial Fidelity/Indecent Russophilia in

¹ Lyon Sh. Uzbek historical fiction and Russian Colonialism, 1918-1936. Doctor of philosophy (Central Asian Languages and Cultures) dissertation. University of Wisconsin-Madison. 1999. –P.161.

Night and Day” (“Imperiyaga sodiqlik/ Kecha va kunduzdagi nomunosib rusofiliya²”) deb nomlangan bobida muallif asarni g’oyaviy jihatdan tahlil qilishga urinadi. Shuningdek, ko’pxotinlik va zaharlash mavzusi “Boy ila xizmatchi” (Hamza), “O’tkan kunlar” (Qodiriy), “Kecha va kunduz” (Cho’lpon) asarlarini birlashtiruvchi jihatlar ekanini aytib o’tadi.

2001-yil “Inner Asia” jurnalida tadqiqotchining “Resisting colonialism in the Uzbek Historical Novel “Kecha va kunduz” (Night and day), 1936” (“O‘zbek tarixiy romani “Kecha va kunduz”da mustamlakachilikka qarshi turish”) deb nomlangan maqolasi e’lon qilinadi. Yuqoridagi dissertatsiyaning umumiy mazmunini aks ettirgan ushbu ishda muallif romanning g’oyasi, obrazlar tizimi, undagi til vositalari xususida so‘z yuritadi. Anglashiladiki, bugungi tadqiqotlar garchi obyekt bir bo‘lishiga qaramay, ularga yondashuv avvalgi izlanishlardan farq qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shawn Lyonning Fitrat haqidagi yaqin yillarda yozilgan tadqiqoti ham o‘zbek jadid davri adabiyotining xorijdagi tadqiqotlari orasida ajralib turuvchi ishlardandir. Tadqiqotchining “Central Asian Survey” jurnalining 2012-yil oktabr sonida e’lonqilingan “Chase away this pig from the mosque”: Eastern politics in the Indian dramas of Abdurauf Fitrat” (“Bu cho‘chqani masjiddan quvib chiqaring”: Abdurauf Fitratning Hind dramalarida Sharq siyosati”) maqolasida “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari” asarlarini tadqiq qiladi. Muallif yuqoridagi ikki asar yaratilgan davrda Hindiston va Afg‘oniston haqida yozilgan asarlar mahalliy hokimiyatning senzurasidan omon qolishi mumkin bo‘lganligi, ayni shu hududlar muhim xayoliy tanqid maskaniga aylanganini aytadi. Maqola muallifi Fitratdan tashqari yana Hamza Hakimzoda ham bu hududlarda bo‘lib, keyinchalik bu haqida yozganini, Zokirjon Furqat va Abdulla Avloniylar ham ushbu joylarda bo‘lganini ta’kidlaydi. 1920-yillarda nashr etilgan va sahnalashtirilgan har ikki drama markazida ingliz imperializmi turar edi. Sh.Lyonga ko‘ra, 1917-yildan keyin Sovet hokimiyati ingliz imperializmini qoralashni kuchaytiradi, Sharq musulmonlarini Angliyaga qarshi birlashishga chaqiradi va ayni shu tomondan Fitratning yuqoridagi asarlari Sovet hukumati va mustamlakachilikka qarshi turli tashkilotlar tomonidan ilgari surilgan chaqiriqqa munosib javob bo‘ldi. Dastlab sovet tanqidchilari tomonidan maqtovg‘a sazovor bo‘lib, keyinchalik burjua mashg‘ulotlari va eng muhim tarixiy voqea (Sh.Lyon ta’kidi) – Sovet inqilobiga befarqligi uchun qoralangan har ikki asar 1919-1926-yillarning mahalliy aktyorlariga ham yoqqan edi. Dramalar Samarqand,

² Russophilia – (so‘zma-so‘z Rossiya yoki ruslarga bo‘lgan muhabbat) bu Rossiyaga (shu jumladan, Sovet ittifoqi va Rossiya imperiyasi davriga), rus tarixiga, rus madaniyatiga hayrat va muhabbat. Bu haqda batafsil qarang: <https://en.m.wikipedia.org>

Toshkent va boshqa shaharlarda sahnalashtirilib, shu qadar mashhur bo'ladiki, Chimkentdagi ijrochilar guruhi o'zlarini "Fitrat teatr guruhi" deb o'zgartirishga qaror qilishadi. Fitratning Hindiston bilan bog'liq birinchi dramasi "Munozara" edi. Undan so'ng "Kommunist", "Hurriyat" kabi mahalliy gazetalarda Fitratning musulmon dunyosi, xususan, Afg'oniston taqdiriga bo'lgan tashvishlari aks etgan "Ingliz intrigasi", "Inglizlar va Turkiston", "Sharq siyosati", "Afg'on ishi" kabi sarlavhali ishlari e'lon qilindi. Sh.Lyon Fitratning 1917-yildan keyin ham musulmon dunyosi uchun eng katta xavflardan bo'lib qolayotgan narsa mustamlakachilik ekanini ta'kidlashda davom etib, uning "Sharq siyosati" (1919-yil) dan ayrim parchalarni keltiradi va u bilan "Turkistonda ruslar" (1917-yil) ni solishtiradi. Fitrat qarashlaridagi o'zgarishlarni tasvirlaydi. Uning dramalari haqida to'xtalar ekan, "Hind ixtilolchilari"ning Germaniyada ham nashr qilinganini aytadi. Fitrat dramalari sovet dunyosi mafkuraviy talablarining bir qismini bajargandek tuyulsa-da, ularda jadidlarning g'oyasi o'z aksini topgan edi. Xususan, Abdulhamid Cho'lponning "yaqinda o'zbek sahnasi ulug' va ulug'ligi qadar yuksak ham go'zal bir tomosha (pyesa) ko'rdi" degan e'tirofiga sazovor bo'lgan "Chin sevish"da jadidlarning majburiy nikohga qarshilik g'oyasi mavjudligi seziladi. Bundan tashqari, ma'rifatparvar Fitratning "Hind ixtilolchilari" asari Berlin universiteti tadqiqotchilaridan bo'lgan Ahmad Shukriy tomonidan Husayin Jovidning "Shayx San'on" asariga qiyoslanadi³.

Shuningdek, tadqiqotchining o'zbek adabiyoti yuzasidan olib borgan yana bir izlanishida Hamzaning "Boy ila xizmatchi", Fitratning "Chin sevish" hamda Qodiriyning "O'tgan kunlar" asarlari g'oyasi, qahramonlari tahlilga tortiladi⁴. "Boy ila xizmatchi"da kitobxon ikki toifadagi ayollarni uchratadi: biri – Jamila, qo'shxotinlikka qarshi, ikkinchisi – turmush o'rtog'ining e'tiborini tortish uchun har qanday yovuzliklarga qo'l ura oladigan kundoshlari. Dramada ko'rinadigan ayollar qarshiligi, taslim bo'lmaslik harakatlari, o'z taqdirini o'zgartirish uchun qilgan amallari muvaffaqiyatsiz yakun topadi, har ikki toifadagi ayollar jamiyatdagi hech bir ijtimoiy o'zgarishlarga qarshilik qila olmaydi, ayni shu jihati bilan ular tengdirlar. Bizningcha, Jamila obrazini boyning boshqa ayollari bilan tenglashtirish biroz noo'rin. Jamila kundoshlari kabi muhitga ko'nib ketavermadi, o'z erki uchun kurashdi, garchi bu yo'l uni o'limga yetaklasa ham. Uning uchun jismoniy

³ Bu haqda batafsil qarang. Турдиев Ш. "Хинд ихтилолчилари" фожиаси хақида//Шарқ юлдузи. –Тошкент: 1990. 4. –Б. 32.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, Shawn Lyonning ishida ko'proq Sh.Turdiyev keltirgan ma'lumotlarga asoslanish borligi seziladi.

⁴ Sh.Lyon. Otabek's return: Ignoring the lessons of Jadid reformism in Modern Uzbekistan. YRL. ILL. Document delivery services. Journal of Central Asian Studies: the publication of the association for the advancement of Central Asian Research. Vol/Iss 5 1, 1 5 . 2000. –P. 2-13.

o'limdanda qo'rqinchlisi ma'nan yoki qalban o'lim edi. Shunday ekan, uning o'limini imkonsiz vaziyatdagi g'alabasi sifatida ham baholash mumkin. Sh.Lyon majburiy nikoh amaliyoti har doim "mustamlaka va mustamlakachi" o'rtasidagi ziddiyatga bo'ysundirilishini aytadi. Bu holni Jamila va kundoshlari, Jamila va boy, Jamila va muhit konfliktlarida ko'rish mumkin.

Tadqiqotchi "O'tkan kunlar" asari garchi muallifining o'zi (Qodiriy) shu zamonning "Tohir Zuhra"lari, "Chor darvesh"lari, "Farhod Shirin"lari bilan tanishtirishga majburiyat his etishiga qaramay, unda an'anaviy ishqiy asarlar andazasini ko'radi. Xususan, Otabekning Kumush dardida iztirob chekishi, ishq xastaligiga chalinishini Majnunga qiyoslasa, Kumushning "qora ko'zlari", "kamondek qoshlari", "oy yuzlari" Markaziy Osiyo adabiyotidagi go'zallarning an'anaviy tasviridir. Kumushning boshqalarning qaroriga ko'ra, o'zi ko'rmagan kishisiga nikohlanishi to'g'risidagi qaror uni Hamzaning yuqoridagi qahramoni Jamila bilan birlashtiradi. Avvaliga faqat bir inson turmush qurib, baxtli yashash g'oyasini ilgari surgan Otabekning, keyinchalik Zaynabga ham uylanishga rozi bo'lishi esa Otabek va boy timsollarini o'zaro birlashtiradi. Faqat bunda Otabekning ota-ona roziligi majburiyati ostida qolgani, boyning esa nafs talabidan shunday yo'l tutganini unutmaslik lozim.

Muallifga ko'ra, har uchala asarni umumlashtiruvchi jihat bu – an'anaviy gender mafkurasi. Bizningcha, muallif bu o'rinda ayollarga xos hokisorlik, kamtarlik, "ojizalik" kabi sifatlarni nazarda tutmoqda. Sh.Lyon yuqoridagi asarlarda majburiy nikoh, qo'shxotinlik qoralanishiga qaramay, qahramonlar nutqi va xatti-harakatlari orqali ayollarning shunday bo'ysunuvchanligi ideallashtirilgan xayoliy muhitni yaratib ulgurganini qoralaydi. O'tmish davrda ayollar masalasi, taqdiri haqiqatdan shunday kechgan edi. Ya'ni mualliflar ayollar taqdiri bilan bog'liq xayoliy bo'lmagan, real hayotda sodir bo'lgan voqealarni asarlarda ifodalaganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Lyon Sh. Uzbek historical fiction and Russian Colonialism, 1918-1936. Doctor of philosophy (Central Asian Languages and Cultures) dissertation. University of Wisconsin-Madison. 1999. –P.161.
2. Турдиев Ш. "Ҳинд ихтилолчилари" фожиаси ҳақида//Шарқ юлдузи. – Тошкент: 1990. 4. –Б. 32.
3. Sh.Lyon. Otabek's return: Ignoring the lessons of Jadid reformism in Modern Uzbekistan. YRL. ILL. Document delivery services. Journal of Central Asian Studies: the publication of the association for the advancement of Central Asian Research. Vol/Iss 5 1, 1 5 . 2000. –P. 2-13.